

Історія похідних з конфіксом за-...-ник в українській мові

Конфікс за-...-ник в обстежених текстах староукраїнської мови виявлений лише в двох утвореннях: тии бо бес щитов съ засапожники кликомъ плъкы побъждають (XII Ср I 946); стояша у Канева долго верема дондеже взиде гречникъ и залозникъ и оттоль възвратишася въ свояси (1168 Ср I 927) “шлях, сухопутне відгалуження, ішов по лівому боці Дніпра від Києва на Переяславль, Лукомль, Лтаву до верхів'я Мажу (правої притоки Дінця), далі – за “лози” (Голубий ліс), до верхів'я Самари, потім до верхів'я Кальміусу і до гирла Дону”. Деривати могли, очевидно, мотивуватися прийменниково-відмінковою формою іменника (за сапогом, за лозами) або непохідним іменником (сапог, лоза). Поодинокі приклади однак не означають, що цей тип був зовсім непродуктивним. Очевидно, більша кількість утворень з цим формантом не потрапила до пам'яток XI – XIII ст. Про це свідчить і зростаюча чисельність похідних, оформлених конфіксом за-...-ник, у наступний період.

У середньоукраїнській мові іменники з афіксом за-...-ник належали до дериватів з множиною мотивацією (могли мотивуватись непохідним іменником, прийменниково-відмінковою формою або прикметником). Наприклад: заграничник (1580 Карт Тимч) “людина, що живе за границею, родом із заграниці, чужоземець, людина з чужого краю” (від границя, за границею, заграничний, заграниця). Дериватів цього періоду небагато. Переважна частина іменників розгляданого типу – це назви осіб, які в семантичному плані мали супровідне

значення місця: Антеуш, оный славный запасник, кгда з Геркулесом ходил за пасы, на той час его звьтяжал, кгда на землю упадал (Радив 336) “запасник-борець”.

Кілька похідних – це назви осіб, що вказують на суспільний статус їх носіїв, майнові стосунки: а дітей их и братьи захребетников 300 человек (1650 ВУР II 454) “У більшості випадків наймані робітники, що жили на чужих тяглах і пов’язані з хазяями особистими договорами”; и жона с(г) та (к) же за то ручи(л) де(м)ко бра(т) с(г) загородник (1578 АО 61) “категорія малоземельних селян, які, крім городу й хати, не мали жодної землі”.

Виявлено одне найменування за характерною поведінкою: завшникъ (1627 БерЛекс 158): ов хитрый товариш и завшник царский спышно на коню бьжит (Радив 326) “наклепник, шепітник”.

Кілька дериватів – назви неосіб: займенник (Грам 22) “частина мови”; а пришедчи в церковь, пели залостойник (1653 ВУР III 451) (очевидно, відприкметниковий дериват).

Факти сучасної української мови свідчать про розвиток цього типу. Його основу становили успадковані з попереднього періоду іменники загородник, завшник, займенник тощо, за зразком яких у сучасній мові з’являються новотвори. Деякі старі структури наповнюються новим змістом: захребетник (СУМ III 393) “людина, яка живе за чужий рахунок, дармоїд”. Деривативними до цього іменника: заплічник (Ж I 263), заспінник (Шашкін 72).

Порівняно небагато новоутворень – назв осіб. Наприклад: заворітник (УмСп I 98), (РУС Крим 1924 288) “той, хто мешкає за кордоном”; закосник (Яв 250) “брат молодой, що розплітає їй косу”; зажитник (Чаб II 29) “заможний чоловік”; забродник (9) “сезонний робітник, який наймається на роботу до рибалок”; заловник (ДзПА 58) “рибалка”; закуцник (Дзендз 19) (від екзекуція < лат. *exsecutio* “виконання” в результаті зближення з кут)

шукати, знаходити по кутках. Для іменника заочник характерний шлях редеривації. Пор. Виникнення слова очник як антоніма до конфіксального заочник. Однак кінцевий результат той же: конфіксальний дериват став сприйматися як чисто префіксальний.¹

Визначальною рисою словотвірного типу іменників з афіксом за-...-ник у сучасній українській мові є велика кількість новотворів на позначення найменувань неосіб (порівняно з попереднім періодом). У цих похідних реалізується давнє типове значення предмета, який перебуває за тим, на що вказує твірна основа. Всі вони мотивуються непохідним іменником або прийменниково-відмінковою формою. Ці деривати утворюють кілька груп.

1. Назви предметів домашнього вжитку, елементів одягу. Наприклад: залижник (Ж І 253), (УР 1924 261) “полиця, де кладуться ложки”; заложник (Ж І 254) “те саме”; замисник (256) “полиця, де кладуться миски”; давнє запоясник (265), (УР 1926 276) “ніж, який носять за поясом, кинджал”; залишттовник (Гр ІІ 59) “в оковці кришки селянської скрині: кожна з коротких залізних смуг, що йдуть від шпуг до кутів скрині й захоплюють собою лиштву” (лиштва - окова планка на віці скрині); зaduшник (37) “сердак, верхня тепла сукня галицьких селян, розшита шнурками” (мабуть, від душа); зап'ястник (УР 1926 278) “манжета, напульсник”; загрудник (Яв 240) “накладка на груди схожа на жилет”; замихавник (О І 276) “вишиваний манжет у сорочці” (від міхавок);

зарукавник (285) “нарукавник”; зарукавник (ДзПА 129) “манжет на сорочці”.

2. Найменування елементів кінської упряжі: заборозник, заборозенник (Ж І 231), (УР 1926 233) “частина плуга, кожний із клинів, що вбиваються коло чересла, можна піднімати й опускати його або посувати в

¹ Див.: П.П.Шуба. О компонентах конфикса в русском языке // Развитие современного русского языка 1972. Словообразование. Членимость слова. -М., 1975. - С. 252.

боки"; заколесник (Ж I 250), (УР 1926 256) "кілок, який закладають до отвору на осі, щоб не спадало колесо"; заколісник (ЕСУМ II 514) "те саме"; залевчник (Гр II 57), (УР 1926 260) "чска в осі скіпажа" (від лєвча – люшня (ЕСУМ II 228); зательник (ЕСУМ II 242) "передня частина кузова – неясне; можливо похідне від тил, тобто "частина кузова за тилом запряженої худоби"; занісник (234) "палиця, яку вставляють у край ярма, щоб віл не випрягався" (похідне утворення від кореня ноз- (псл. позь<позь) і пов'язаного з низати, віддієслівне утворення); заборонник (О I 259) "ланцюжок на "побігачі" борони, до якого "прикапчуют" орчик"; запісочник (Ник 67) "металева пластина на кінці осі, що запобігає попаданню в мазь піску"; запісочник (66) "те ж, що й подпійатник"; затильник (Чаб II 77) "металевий стрижень, що скріплює задню телижку воза з розворою"; загулудвник (Дзендз 73СІ 59) "подушка" (подушка – назва дерев'яної накладки над віссю воза).

3. Назви рослин: завійник (Ж I 242) "зозулині сльози яйцелисті" (стебло рослини в нижній своїй частині має два яйцеподібні листки), відчислівникове утворення:

заболоточник (МельнРос 142), (СБН 212) "оман британський" (рослина росте на мокрих луках, по полях, степах, при берегах потоків, в ровах); заграничник (212) "галінсога дрібноцвіта"; заграницьник (ЕСУМ II 222) "те саме" (назва зумовлена тим, що рослина занесена з-за кордону (з Європи), куди вона потрапила на початку ХІХ ст. з Америки); завербник (217), (МельнРос 241) "вид верби"; загнітник (221) "пароніхія головчаста" (пов'язане з загнітниця "нігтьоїда, нарив на пальці під нігтем", загнітиця – результат видозміни форми занітиця під впливом гнітити "давита, тиснути"); заполишник (236) "великий білий гарбуз" (не зовсім ясна етимологія, очевидно, пов'язане з поле й означає "який виходить за

поле своїм довгим бадиллям”); зашорник (Смик 63) “фіалка триколірна”; залучник (МельнРос 305) (рослина росте коло хат, плотів, звичайний бур’ян): одне віддієслівне утворення – зав’язник (ЕСУМ II 220) “перстач прямостоячий, калган” (похідне утворення від в’язати, назвамотивується тим, що в народній медицині корені цієї рослини застосовуються як в’язучий засіб при лікуванні ран, кровотеч тощо).

Виявлено кілька дериватів на позначення будівельної лексики: запісошник (ДзПА 80) “платва, верхня дерев’яна балка в стіні паралельна до сволока, на яку ставлять крокви”; запесочники (Євтушок 88) “скріплені у формі чотирикутника балки, які кладуться поверх стін”; завітренік (86) “жердина, яка прибивається по діагоналі схилу покрівлі”.

Відмінне словотвірне значення мають іменники-синоніми: запотолишник (КвОсн I 509) “удар по потилиці”; запотиличник розмовне (СУМ III 275) “удар рукою по потилиці”; зашийник розмовне (414) “удар по зашийку”; запотилник (ЛисЧер 12) “удар по потилиці” (від усіченої основи). Вони позначають удар по тому, що називає мотивуюче слово.

Інші назви: заволосник (Яв 236) “драння за волосся”; забрідник (Корзонюк 117) “невелика сіть”; затильник (УРС 241) “затилля (задня частина, бік чого-небудь)”; заушник (Ж I 30) “доносчик, шептун на вухо, оглагольник”; завушник (Яв 276) “1. Наушник, доносчик, шептун на вухо. 2. Хвороба у свиней”; завушник (ДзЛАЗ II 163) “сережка (жіноча вушна прикраса)”; завушник (УР 1926 292) “те саме”; завушник (ЕСУМ I 441) “сережка, стрічка коло сережок; опух за вухом; зябри”; завушник (ДзПА 189) “ангіна”.

Отже, увійшовши до складу інвентаря дериваційних засобів української мови в XI – XIII ст., конфікс за-...-ник стає в сучасній українській мові високопродуктивною словотвірною морфемою.

Список скорочень використаних джерел

- АО –Акти села Одрехови. –К., 1970. –260 с.
- БерЛекс –Лексикон словенороський Памви Беринди. Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом (Підгот. Тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. –К., 1961. – 272 с.
- ВУР – Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. –М., 1954.
- Гр –Словарь української мови (за ред. Б.Грінченка. Т. 1-4. –К., 1907-1909.
- Грам –Грамматика слов'янська І.Ужевича (Підгот. до друку І.К.Білодід, Є.М.Кудрицький. –К., 1970.
- ДзПА – Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови.– К., 1984. – 309 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Т. 1-3. –К., 1984. –309 с.
- Євтушок – Євтушок О.М. Ареологія будівельної лексики західнополіського говору // Дослідження з української діалектології. Зб. Наук. праць. – К., 1991. – 81-93.
- Ж –Желехівський Є., Недіювський С. Малорусько-німецький словар. -Львів, 1886. – Т. 1-2.
- КартТимч – Тимченко Є. Картотека “Історичного словника української мови”.
- КвОсн – Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка. В 3-х томах. -Харків, 1978-1979.

- Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. Зб. наук. праць. -К., 1987. -С. 62-267.
- ЛисЧерк – Лисенко П.С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. -К., 1958. -С. 5-22.
- МельнРос –Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. -Львів, 1922. -356 с.
- Ник – Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. -К., 1990. -292 с.
- О – Опишкевич М.Й. Словник бойківських говірок.-К., 1984. -Ч.1-2.
- Радив –Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського (з історії української новелістики XVII ст.) К., 1983. – 407 с.
- РУС Крим –Російсько-український словник. Гол. ред. А.Кримський. Т. 1. -К., 1924.
- СБН –Словник ботанічної номенклатури (Проскт). К. 1928. -313 с.
- Смик – Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв.-К., 1991. – 413 с.
- Ср –Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. – Спб., 1893-1912.
- СУМ –Словник української мови. Т. 1-11. -К., 1970-1980.
- УмСп – Словарь російсько-український. Т. 1-2. М.Уманець і А.Спілка. -львів, 1893.
- УР 1926 –Українсько-російський словник. А.Ніковський. – К., 1926.

- УРС –Українсько-російський словник. К., 1977.
–944 с.
- Чаб –Чабаненко В.А. Словник говірок
Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1-4 .–
Запоріжжя, 1992.
- Яв –Яворницький Д. Словник української
мови. –Катеринослав. 1919. Т.1.